

UOT: 657.1

Rauf Mirzağa oğlu ALLAHYAROV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, i.f.d.
allahyarovrauf50@gmail.com

MÜƏSSİSƏLƏRİN MALİYYƏ UÇOTUNUN TƏRTİBİ SİSTEMİNDƏ KAPİTALIN SAXLANMASI VƏ MƏNFƏƏTİN TANINMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - müəssisələrin maliyyə uçotunun tərtibi zamanı kapitalın saxlanması yolları və onların təkrar formalaşdırılması üsullarını nəzərdən keçirməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası - məqalənin hazırlanmasında analitik təhlil, sintez və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti kimi maliyyə kapitalının mənbələri və kapitalın saxlanması formalarının maliyyə sisteminin təşkilindəki rolunu göstərməkdir. Tətbiqi cəhətdən mühasibat uçotu prosesi dövrü xarakter daşıyır ki, həmin dövr ərzində kapitalın saxlanması və mənfəətin tanınması prosesinin nəzərdən keçirilməsi ilə bağlı resurs kifayətsizliyi mövcuddur. Dövr bir sıra mühasibat uçotunun həyata keçirildiyi vaxt aralığıdır. Fəaliyyətə davam edən bir müəssisənin həyatı, maliyyə fəaliyyəti haqqında dövrü hesabatların təqdim edilməsi məqsədi ilə süni müddətlərə bölünə bilər.

Tədqiqatın nəticələri kimi müəssisələrdə kapital fondu üzrə yüksək gəlirlilik potensialının müəyyən edilməsi və ona uyğun olaraq iqtisadi tədqiqat aparılması ilə bağlı tövsiyələr və təkliflər irəli sürülmüşdür.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi kimi maliyyə hesabatlarının mühasibat uçotu dövründə həyata keçirilən bütün işlərin məqsədli olması qeyd olunmuşdur. Ancaq bunlardan sonra atılması lazım olan bəzi addımlar var ki, hesabatlar növbəti dövr üçün mühasibat hesabatlarını formalaşdırmaq baxımından tamamlanmalıdır. Belə ki, müəssisənin maliyyə qeydlərinin düzgün olması üçün mühasibat uçotu hər zaman düzgün tərtib olunmalıdır.

Açar sözlər: *investisiya, gəlir və xərc, səhm, istiqraz, pul vəsaiti, maddi resurslar.*

Giriş

Kapitalın saxlanması mühasibat uçotunda şirkətin gəlirinin yalnız kapitalın saxlandığına və bütün xərclərin ödənildiyinə əmin olduğdan sonra tam tanınması prinsipinə istinad etmək üçün istifadə edilən bir anlayışdır. Kapitalın saxlanması həm də kapitalın bərpası kimi adlandırıla bilər və əsasən şirkətin seçilmiş hesabat dövrü ərzində əməliyyatları ilə bağlı bütün xərclər tam bərpa edildikdən sonra mənfəət əldə etməsi deməkdir. Bu konsepsiyadan şirkətin kapital gəliri ilə kapitalın qaytarılması arasında fərq yaratmaq üçün istifadə edilmişdir.

Kapitalın saxlanması konsepsiyası qeyri-kommersiya təşkilatlarına daha ciddi təsir göstərə bilər. Bəzi əyalət qanunlarında ianə qalıqlarının itirilməməsini tələb edən donor müqavilələri ola bilər. Bu o deməkdir ki, təşkilatın mənfəətinin və ya investisiya edilmiş vəsaitin mənfəəti olduğu bir hesabat dövrü varsa, ianə qalıqları tez-tez müxtəlif mənbələrdən doldurulmalı olacaq. Bu baş verəndə, əməliyyat ehtiyaclarını ödəmək üçün vəsaitlərin mövcudluğunun əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına səbəb ola bilər.

Kapitalın bərpası kimi də tanınan kapitalın saxlanması şirkətin gəlirinin yalnız xərclərini tam ödədikdən və ya kapitalı saxlandıqdan sonra tanınması prinsipinə əsaslanan mühasibat konsepsiyasıdır. Müəssisə kapitalın saxlanmasına o zaman nail olur ki, bir dövrün sonundakı kapitalının məbləği dövrün əvvəlindəki ilə müqayisədə dəyişməz qalsın. Bundan yuxarı olan hər hansı artıq məbləğ şirkətin mənfəətini əks etdirir.

Maliyyə kapitalının saxlanmasına əsasən, şirkət yalnız bir dövrün sonunda xalis aktivlərinin məbləği dövrün əvvəlindəki məbləğdən artıq olduqda mənfəət əldə edir. Bu, töhfələr və bölüşdürmələr kimi sahiblərdən daxil olan və ya xaricə daxil olanları istisna edir. O, ya nominal pul vahid-

ləri ilə, ya da daimi alıcılıq qabiliyyəti vahidləri ilə ölçülə bilər.

Mənfəət, şirkət bütün xərcləri uçota aldıqdan sonra gəlir kimi tanınan qalan gəlirdir. Kiçik bizneslərdə mənfəət adətən birbaşa şirkətin sahibinə və ya sahiblərinə gedir. İctimai mülkiyyətdə olan və ticarət edilən korporasiyalar səhmdarlara dividend şəklində mənfəət ödəyir. Biznes sahibi böyüməni və daha çox qazancı təşviq etmək üçün pulu saxlaya və ya şirkətə yenidən investisiya edə bilər. Mənfəət biznesin aparılmasının vacib nəticəsidir. Çox vaxt qazanc əldə etmək şirkətin əsas məqsədidir. Mənfəət şirkətlərin müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edə biləcəyi kapitaldır, məsələn, iş yerinin və ya avadanlığın saxlanması, nəqliyyat vasitələrinin və ya digər yüksək qiymətli əşyaların dəyişdirilməsi və ya təkmilləşdirilməsi və ya yeni məhsullara, xidmətlərə və ya işçilərə investisiya qoymaq.

Kapitalın saxlanması yolları və onların planlaşdırılması üsulları

Kapitalın saxlanması, şirkətin hesabat dövrünün əvvəlindəki kapitalının hesabat dövrünün sonundakı kapitalla eyni olmasıdır. Kapitalın saxlanması mənfəətin yalnız kapitalın düzgün saxlanması və xərclər tam bərpa edildikdə və ya bərpa edilərkən uçota alın biləcəyini müdafiə edən bir anlayışdır. Maliyyə ilinin sonunda şirkətin yekun məbləği və ya kapitalı hesabat dövrünün əvvəlində şirkətin sahib olduğu kapitalın məbləği ilə eyni olduqda, kapitalın saxlanmasına nail olunduğu mühasibat konsepsiyasıdır. Kapitalın saxlanmasının iki əsas alt bölməsi var:

- Maliyyə kapitalının saxlanması;
- Fiziki kapitalın saxlanması [14, s. 102].

Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarına (BMHS) əsasən, maliyyə kapitalının saxlanması seçilmiş müddətin sonuna məbləğ xalis aktivlərdən çox olduqdan sonra əldə edilən mənfəət kimi müəyyən edilir. Bu hesablama, paylamalar və töhfələr kimi sahiblərə daxil olan və ya onlardan çıxan hər hansı məbləği istisna edir [7].

Maliyyə kapitalının saxlanmasına əsasən, şirkət yalnız bir dövrün sonunda xalis aktivlərinin məbləği dövrün əvvəlindəki məbləgdən artıq olduqda mənfəət əldə edir. Bu, töhfələr və bölüşdürmələr kimi sahiblərdən daxil olan və ya xaricə daxil olanları istisna edir. O, ya nominal pul vahidləri ilə, ya da daimi alıcılıq qabiliyyəti vahidləri ilə ölçülə bilər. Maliyyə kapitalının saxlanması yalnız müəyyən uçot dövrünün əvvəlində və sonunda mövcud olan faktiki vəsaitlərə aiddir və digər kapital aktivlərinin dəyərini daxil etmir. Maliyyə kapitalının saxlanmasının iki yolu vardır [10, s.102].

- Pul maliyyə kapitalının saxlanması
- Real maliyyə kapitalının saxlanması

Pul maliyyə kapitalının saxlanmasına uyğun olaraq, mənfəət yekun xalis aktivlər ilkin xalis aktivləri üstələdikdə ölçülür və hər ikisi tarixi dəyərlə ölçülür. Tarixi maya dəyəri aktivlərin şirkət tərəfindən alındığı andakı dəyərində aiddir. Real maliyyə kapitalının saxlanması şəraitində, mənfəət yekun xalis aktivlər ilkin xalis aktivlərini üstələdikdə ölçülür və hər ikisi cari qiymətlərlə ölçülür. Fiziki kapitalın saxlanması o deməkdir ki, şirkət yalnız bir dövrün sonunda onun məhsuldar və ya əməliyyat qabiliyyəti dövrün əvvəlindəki potensialından çox olarsa, hər hansı mülkiyyətçilərin töhfələri və ya bölgüsü istisna olmaqla, mənfəət əldə edir [3, s. 104].

Biznes üçün gəlir gətirən aktivlərin idarə edilməsi də daxil olmaqla, pul vəsaitlərinin hərəkətini saxlamaq üçün biznesin qabiliyyəti və effektivliyi fiziki kapitalın saxlanması kimi tanınır. Maliyyə pulunun saxlanmasından fərqli olaraq, fiziki pulun saxlanması firmanın faktiki vəsaitləri və ya pulları ilə maraqlanmır, əksinə, biznesin gəlir gətirən aktivlərini nə qədər yaxşı saxladığına diqqət yetirir. Fiziki kapitalın saxlanması, həmçinin hesabat dövrünün sonunda firmanın əldə etdiyi mənfəəti müəyyən edərkən töhfələr və bölgüləri də istisna edir.

Kapitalın saxlanmasına yalnız ilin əvvəlində mövcud olan vəsaitlərin real məbləği və ilin sonunda mövcud olan vəsaitlər təsir göstərir. Bu konsepsiya ən az maliyyə ili ərzində həyata keçirilən hər hansı digər kapital aktivləri əməliyyatına aiddir.

Kapitalın formaları və bir-biri ilə əlaqəsi

Kapital məhsuldarlığı yaradan və artıran, məhsul və ya xidmətin dəyərini artıran və müəyyən

qrupa strateji üstünlük verən hər hansı aktivdir. Ümumiyyətlə, pul və maliyyə ilə əlaqəli olsa da, qeyri-monetar kapitalın bir çox formaları var. İnvestisiya kapitalı kimi də adlandırılan maliyyə kapitalı, bir müəssisə və ya təşkilatın mal və ya xidmətlər təmin etmək və gələcək gəlir əldə etmək üçün ehtiyac duyduğu maliyyə aktivləri və ya iqtisadi resurslarıdır. Maliyyə kapitalının dəyəri pul və ya valyuta ilə ölçülür və şirkətlər ödənilməmiş maliyyə öhdəlikləri olmadığı müddətcə onu asanlıqla sata və ya dəyişdirə bilirlər. Maliyyə kapitalının mənbələrinə aşağıdakılar daxildir:

- ✓ Mənfəət
- ✓ Kreditlər və istiqrazlar
- ✓ Korporativ səhm
- ✓ İlk kütləvi təklif (İKT)
- ✓ Tərəfdaşlıqlar [2, s. 15].

Nizamnamə kapitalı cəmiyyətin təsis müqaviləsində və ya nizamnaməsində qeyd edildiyi kimi buraxa biləcəyi səhm vahidlərinin (səhmlərinin) sayıdır. Nizamnamə kapitalı, şirkətin tez bir zamanda kapital cəlb etməli olduğu halda, gələcəkdə əlavə səhmlərin buraxılmasına yer buraxmaq üçün rəhbərlik tərəfindən çox vaxt tam istifadə edilmir. Səhmləri şirkətin xəzinəsində saxlamağın başqa bir səbəbi biznesdə nəzarət payını saxlamaqdır. Nizamnamə kapitalı (səhmdarların kapitalı, nizamnamə kapitalı və ödənilmiş kapital) şirkətin səhmdarları tərəfindən biznesdə istifadə üçün qoyulmuş məbləğdir [5, s. 304]. Şirkət ilk dəfə yaradılarkən onun yeganə aktivləri səhmdarlar tərəfindən qoyulmuş pul vəsaitləridirsə, sol tərəfdə pul vəsaitləri və sağ tərəfdə nizamnamə kapitalı ilə balanslaşdırılır.

Səhm kapitalı bəzən firmalar tərəfindən buraxılmış kapitalın müxtəlif növlərinə bölünür. Nominal və ya nominal dəyəri ilə bildirilən adi və imtiyazlı səhmlər ola bilər. Qeyd edək ki, bəzi dövlətlər adi səhmlərin nominal dəyəri olmadan buraxılmasına icazə verir.

Klaessens və Tziomis araşdırmasına əsasən ödənilmiş kapital, şirkətin abunəçilərdən ödəniş aldığı nizamnamə kapitalının hissəsidir [4]. Şirkət öz səhmlərini ilkin bazarda birbaşa investora satmaqla ödənilmiş kapital yaradır. Bu investora səhmləri saxlaya və ya təkrar bazarda digər investora sata bilər. Səhmlərin sonradan digər investora satılması əlavə ödənilmiş kapital yaratmır. Beləliklə, səhmlərini satan investora emitent şirkət deyil, buna görə də gəlirləri alacaqlar [13, s. 274]. Ödənilmiş kapital şirkətin səhmlərini birbaşa ilkin bazar vasitəsilə səhmdarlara və investora satması zamanı əldə etdiyi pul məbləğidir. Başqa sözlə, investora həmin şirkətdə pay almaq üçün şirkətə verdikləri puldur. Bu səhmlər təkrar bazarda alınarsa və ya satılırsa, pul şirkətə deyil, səhmləri satan səhmdarlara gedir. Buna görə də, səhmlər təkrar bazar vasitəsilə satıldıqda ödənilmiş kapital əldə edilmir. Ödənilmiş kapital şirkətin borc götürdüyü pulu deyil, səhmlərini satmaqla əldə etdiyi pul məbləğidir. Beləliklə, ödənilmiş kapital şirkətin mövcud vəziyyətini və şirkətin səhmlərdən nə dərəcədə asılı olduğunu və şirkətin borclarını nə qədər asanlıqla ödəyə biləcəyini əks etdirir. Əgər şirkət tam ödənilibsə, bu o deməkdir ki, şirkət bütün səhmlərini satıb və nizamnamə kapitalını artırmaq üçün icazə almadan daha çox ödənilmiş kapital qazana bilməyəcək.

Buraxılmış kapital şirkət tərəfindən səhmdarlara həqiqətən buraxılmış səhmlərə aiddir. Bu səhmdarlara kompensasiya paketlərinin bir hissəsi kimi səhm alan geniş ictimaiyyət, institusional investora və insayderlər daxil ola bilər. Buraxılmış səhmlərə dövriyyədə olan səhmlər də deyilir. Səhmlərin ümumi dəyərindən şirkətin səhmdarlardan tələb etdiyi məbləğ (buraxılmış kapitaldan) nizamnamə kapitalıdır.

Brau qeyd etmişdir ki, abunə kapitalı potensial səhmdarların şirkətin xəzinəsindən almağa razılaşdıqları nizamnamə kapitalının bir hissəsini təmsil edir. Bu səhmlər çox vaxt şirkətin ilkin kütləvi təklifin bir hissəsidir. Böyük institusional investora və banklar İKT zamanı səhmləri alacaq abunəçilərdir [3, s. 404].

Çağırılan kapital adətən bəzi yurisdiksiyalarda şirkətə ümumi buraxılmış kapitalın yalnız bir hissəsini istəməyə icazə verir, yəni şirkət səhmdarlardan sahib olduqları səhmlərin məbləğinin yalnız bir hissəsini ödəmələrini və ya tam ödəməmələrini tələb edəcəkdir.

Mühasibat uçotunun tərtibində mənfəətin tanınması yolları

Məhsul satıldıqda gəlirin uçotu kifayət qədər sadədir və müştəri məhsul üçün ödəniş etdikdə gəlir tanınır. Bununla belə, bir şirkətin məhsul istehsal etməsi uzun müddət çəkildikdə, gəlirin uçotu çətinləşə bilər. Nəticədə, gəlirin tanınması prinsipinə istisnaların ola biləcəyi bir neçə vəziyyət var. Gəlirin tanınması prinsipi bildirir ki, gəlir yalnız əldə edildikdə qeydə alınmalıdır, müvafiq pul vəsaiti toplandıqda deyil.

Mənfəətin (gəlirlərin) tanınması prinsipinə əsasən, gəlir əldə edildikdə qeydə alınmalıdır. Mənfəətin tanınması konsepsiyası hesablaşma uçotunun bir hissəsidir, yəni mal və ya xidmətlər müştərilər üçün hesab-faktura yaradıldığı zaman həmin hesab-fakturanın məbləği müştəridən pul alındıqda deyil, həmin anda gəlir kimi qeyd olunur.

Mənfəətin tanınması prinsipi biznesdə mənfəət və zərəri dəqiq göstərməyə imkan verir, çünki biznes sahibinin gəliri alındıqda deyil, qazanılan zaman qeyd edilir. Mənfəətin tanınması prinsipindən istifadə maliyyə proqnozlarına da kömək edir; biznesin gələcək gəlirlərini daha dəqiq proqnozlaşdırmağa imkan verir. Mənfəətin düzgün tanınması xidmətlərdən əvvəl ödəniş alan müəssisələr üçün də vacibdir, məsələn, əvvəlcədən ödəniş tələb edən xidmət müqavilələri təqdim edən müəssisələr [13, s. 81].

Gəliri düzgün tanımaq üçün göstərilən xidmətlərə görə əvvəlcədən ödəniş alan hər hansı bir müəssisə həmin gəliri yalnız xidmətlər yerinə yetirildikdən sonra tanımalıdır. Gəlirlərin düzgün tanınması vacibdir, çünki bu, şirkətin maliyyə hesabatlarının düzgünlüyü ilə birbaşa bağlıdır. Gəlirlərin tanınması ilə bağlı təlimatın məqsədi şirkətlər tərəfindən istifadə edilən gəlir siyasətlərini standartlaşdırmaqdır. Bu standartlaşdırma analitiklər və investorlar kimi xarici qurumlara eyni sənayədəki müxtəlif şirkətlərin gəlir hesabatlarını asanlıqla müqayisə etməyə imkan verir. Gəlir investorların şirkətin fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün istifadə etdiyi ən mühüm ölçülərdən biri olduğundan, maliyyə hesabatlarının ardıcıl və etibarlı olması çox vacibdir.

BMHS (İFSR) meyarlarına əsasən, gəlirin tanınması üçün aşağıdakı şərtlər yerinə yetirilməlidir:

- ❖ Risk və mükafatlar satıcıdan alıcıya keçir;
- ❖ Satıcının satılan mallara nəzarəti yoxdur;
- ❖ Mal və ya xidmətlərdən ödənişin yığılması əsaslı şəkildə təmin edilir;
- ❖ Gəlirin məbləği əsaslı şəkildə ölçülə bilər;
- ❖ Gəlirin dəyəri əsaslı şəkildə ölçülə bilər [7].

Gəlirlərin tanınması prinsipi mühasibat uçotunun hesablaşma əsasının mühüm komponentidir və o, ümumi qəbul edilmiş Mühasibat Uçotu Prinsiplərinin (GAAP) bir hissəsi kimi təsvir edilmişdir. Maliyyə Mühasibat Uçotu Standartları Şurası (FASB) və Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartları Şurası (IASB) uyğunsuzluqları aradan qaldırmaq və təmin etmək məqsədilə gəlirin tanınması ilə bağlı yeni təlimatlar toplusunu tərtib etmişlər [6].

Gəlirin tanınması prosesini başa çatdırmaq üçün aşağıdakı beş addımı yerinə yetirməlidir:

- Müştəri ilə müqavilə bağlanmalı;
- Müqavilənin bir hissəsi kimi şirkətin öhdəlikləri barədə razılaşmalı;
- Alış-verişin qiymətində razılaşmalı;
- Qiyməti öhdəliklərə bölüşdürülməli;
- Müqavilədə göstərilən öhdəlikləri yerinə yetirilir və gəlirləri müvafiq qaydada qeyd edilir.

Mənfəətin tanınması bir çox müxtəlif biznes növlərinə uyğunlaşmaq üçün müxtəlif formalarda olur. Əmlak agentləri geyim pərakəndə satıcılarından çox fərqli bir iş modeli işlədirlər, buna görə də şirkətlərin gəlirlərini qeyd etmələri baxımından fərqli olması məntiqlidir. Şirkətin hansı metoddan istifadə etməsindən asılı olmayaraq, gəlirin tanınması prinsipi eyni təlimatların yerinə yetirilməsini tələb edir. Korreya ən çox yayılmış gəlir tanınma üsullarından bəzilərini qeyd etmişdir [5]:

Satış əsaslanan üsul. Bu formatda, hər iki tərəf satış şərtləri ilə razılaşdıqda satış üzrə bütün gəlir tanınır. Bu üsul adətən əvvəlcədən istehsal olunmuş məhsulu satan şirkətlər üçün istifadə olunur. Yəni alqı-satıqdan sonra tələb olunan iş yoxdur, sadəcə mülkiyyətin təhvil verilməsidir. Buna görə də, gəlirin əldə edilməsi prosesi artıq baş verib və müqavilənin icrası ilə kifayətlənir.

Quraşdırma üsulu. Bəzi şirkətlər üçün xidmət göstərildiyi vaxt satış üçün tam ödəniş alacaqları şübhə doğurur. Bu hallarda, onlar nağd ödənişləri almağı gözlədikləri üçün gəliri hissə-hissə qeyd etməyi seçə bilirlər.

Tamamlanmış müqavilə üsulu. Bu, əsasən qısamüddətli tətbiqlərdə işləyən bir proqram şirkətində tapıla bilən tipik bir üsuldür. Bu üsul üçün konkret layihə üzrə bütün gəlir həmin layihənin tamamlanmasından sonra qeydə alınır.

Tamamlama faizi üsulu. Tikinti sənayesində olduğu kimi uzun müddəti əhatə edən müqavilələr üçün tamamlanmış müqavilə metodundan istifadə maddi-texniki cəhətdən əlverişsiz ola bilər. Daha sonra şirkətlər tamamlama faizi metoduna müraciət edir, burada müəyyən düsturlardan istifadə edərək, görülən işlərə və çəkilmiş xərclərə əsaslanaraq müəyyən müddət ərzində əldə edilmiş gəlirin məbləğini hesablayırlar [5, s.109].

Ənənəvi əməliyyat üsullarından fərqli olaraq, mənfəətə əsaslanan üsullar xüsusi əməliyyatların şərtlərini araşdırmır. Bunun əvəzinə onlar nəzarət edilən əməliyyatlardan xalis əməliyyat mənfəətini ölçür və onları müqayisə edilə bilən əməliyyatlar apararı üçüncü tərəf şirkətlərinin mənfəəti ilə müqayisə edirlər. Bununla belə, bu üsullardan istifadə etmək üçün lazım olan müqayisəli məlumatları tapmaq çox vaxt çətinləşir.

Müqayisə edilə bilən mənfəət metodu (MMM), həmçinin əməliyyat xalis marja metodu (XMM) əlaqəli müəssisələr arasında nəzarət edilən əməliyyatın xalis mənfəətinə baxmaqla transfer qiymətlərini müəyyən etməyə kömək edir. Sonra bu xalis mənfəət müstəqil müəssisələrin müqayisə oluna bilən nəzarətsiz əməliyyatlarında xalis mənfəətlə müqayisə edilir. Müqayisə edilə bilən mənfəət metodu transfer qiymətinin müəyyən edilməsi metodologiyasının ən çox istifadə edilən və geniş tətbiq olunan növüdür. Faydalara gəldikdə, bu metodu tətbiq etmək kifayət qədər asandır, çünki o, yalnız maliyyə məlumatları tələb edir. Bu üsul nisbətən sadə əməliyyatları olan məhsul istehsalçıları üçün həqiqətən təsirlidir, çünki müqayisə edilə bilən məlumatları tapmaq çətin deyil.

Bəzi hallarda əlaqəli müəssisələr bir-biri ilə əlaqəli əməliyyatlarla məşğul olurlar, yəni onlar ayrıca əsasda müşahidə edilə bilməz. Məsələn, eyni brend altında fəaliyyət göstərən iki şirkət mənfəətin bölünməsi metodundan (MBM) istifadə edə bilər. Tipik olaraq, əlaqəli şirkətlər mənfəəti bölüşdürməyə razılaşırlar və mənfəətin bölünməsi üsulu buradan gəlir. Bu yanaşma, oxşar əməliyyatlar apararı üçüncü tərəflər arasında mənfəətin necə bölüşdürülməyini müəyyən etməklə, qarşılıqlı əlaqəli, nəzarət edilən əməliyyatların şərtlərini araşdırır. MBM-nin əsas üstünlüklərindən biri odur ki, o, mənfəətin bölüşdürülməsinə əməliyyat əsasında deyil, vahid şəkildə baxır [8, s.81]. Bu, şirkətin maliyyə fəaliyyətinin daha geniş, daha dəqiq qiymətləndirilməsini təmin etməyə kömək edə bilər. Bu, xüsusilə əqli mülkiyyət kimi qeyri-maddi aktivlərlə işləyərkən və ya birdən çox nəzarət edilən əməliyyatların olduğu hallarda faydalıdır.

ARDNŞ-nin maliyyə uçotunun tərtibində kapitalın saxlanması prinsipləri

ARDNŞ-nin maliyyə hesabatında cədvəl 1-ə əsasən, 2019-cu illə müqayisədə 2020-ci ildə ARDNŞ-nin gəlirləri 40,8% azalıb. 2020-ci ildə gəlirlərin azalması, eləcə də əməliyyatlarda itki OPEC+ sazişi çərçivəsində neft hasilatının azalması və dünya bazarlarında neftin qiymətinin kəskin ucuzlaşması ilə əlaqələndirilir. Şirkətin 2020-ci ildə əməliyyat fəaliyyətindən mənfəəti 479 milyon manat (azalma 5,4 dəfə) təşkil edib. Azərbaycanın dövlət büdcəsinə mənfəət vergisi üzrə ayrımlar 297 milyon manat (azalma 2,3 dəfə) təşkil edib [11, s.30].

ARDNŞ-nin aktivləri 2020-ci ildə 1,9% azalaraq 64 milyard 155 milyon manat olub. Şirkətin uzunmüddətli aktivləri ötən il 0,7% azalaraq 45,9 milyard manat, qısamüddətli aktivləri isə 4,8% azalaraq 18 milyard 255 milyon manat olub. ARDNŞ-nin kapitalı 2020-ci ildə 9,9% azalaraq 21 milyard 923 milyon manat olub. Şirkətin nizamnamə kapitalı 4 milyard 696 milyon manatdır (artım 8,6%). 2020-ci ildə şirkətin öhdəlikləri 2,9% artaraq 42 milyard 232 milyon manata çatıb. O cümlədən, ARDNŞ-nin 2021-ci ilin əvvəlinə uzunmüddətli öhdəlikləri 21 milyard 599 milyon manat (azalma 9, 1%), cari öhdəlikləri isə 20 milyard 633 milyon manat (artım 19,4%) təşkil edib. Yuxarıda göstərilənlərə əsasən, ARDNŞ-nin kapital qoyuluşu üzrə 2020-ci ildə 674,1 min manat, o cümlədən qazma işlərinə 277 879,5 min manat, tikintiyə 1 652 166,6 min manat, quraşdırılması

Cədvəl 1.

ARDNŞ-in qurğuları üzrə 2019-2020-ci illərdə qeydə alınan əsas iqtisadi göstəriciləri

Qurğular	2020-ci il			2019-cu il		
	Plan	Fakt	%	Plan	Fakt	%
Kapital qoyuluşu	2019674,1	1283627,8	63,6	3268449,1	1678493,6	51,4
Qazma	277879,5	299564,3	107,8	728684,8	686009,9	94,1
Kəşfiyyat	10924,8	13538,4	123,9	116912,3	122049,8	104,4
İstismar	266954,7	286025,9	107,1	611772,5	563960,1	92,2
Geoloji axtarış işləri	15000,0	15000,0	100,0	40000,0	45088,5	112,7
Tikinti	1652166,6	904978,3	54,8	2268452,0	856713,3	37,8
Quraşdırılması tələb olunmayan avadanlıqlar	74628,0	64085,2	85,9	231312,3	90681,9	39,2
Qeyri-sənaye tikintisi üzrə kapital qoyuluşu	374,4	31,3	8,4	3288,0	180,3	5,5
Yaşayış tikintisi	0,0	0,0	0,0	780,0	0,0	0,0
Xalq təhsili	350,0	0,0	0,0	0,0	24,4	-
Səhiyyə tikintisi	-	-	-	798,0	0,0	0,0
Mədəniyyət	-	-	-	0,0	0,6	-
İdman	24,4	31,3	128,3	1710,0	155,3	9,1

Mənbə: SOCAR.AZ, 2020.

tələb olunmayan avadanlıqlara 74 628,0 min manat, geoloji kəşfiyyat proqramına əsaslı vəsait qoyuluşları üzrə 1500 min manat nəzərdə tutulmuşdur. Faktiki olaraq, 2020-ci ildə ARDNŞ 1283627,8 min manat (63,6%), o cümlədən qazma işlərinə 299564,3 min manat (107,8%), tikintiyə 904978,3 min manat (54,8%), 64085,2 min manat (85%) sərmayə qoyulmuşdur. Geoloji kəşfiyyata (əsas vəsaitlərə) 15 000,0 min manat (100,0%) investisiya qoyulub [11, s.47].

Cədvəl 2.

ARDNŞ-nin qurğular üzrə əsas dinamika göstəriciləri (2019-2020-ci illər)

Qurğular	2020-ci il			2019-cu il		
	Plan	Fakt	%	Plan	Fakt	%
Əsas fondların təhvilə	1272176,2	1367699,6	107,5	1821752,3	1029102,4	56,5
Qazma	662683,6	696637,7	105,1	910517,2	490155,6	53,8
Tikinti	519864,6	519976,7	113,9	639922,8	403176,4	112,7
Avadanlıq	74628,0	64085,2	85,9	231312,3	90681,9	63,0
Geoloji axtarış işlər	15000,0	15000,0	100,0	40000,0	45088,5	39,2

Mənbə: SOCAR.AZ, 2020.

Cədvəl 2-dən göründüyü kimi, 2020-ci ildə ARDNŞ üzrə əsas fondların təhvilə 1367699,6 min AZN olmuşdur ki, bu da 2019-cu il ilə müqayisədə 338597,2 min AZN çoxdur. Qazma üzrə əsas fondların təhvilə 696637,7 min AZN, 2019-cu il ilə müqayisədə 206482,1 min AZN çox olmuşdur. Tikinti üzrə əsas fondlar 519976,7 min AZN təhvil verilmiş, 2019-cu il ilə müqayisədə 116800,3 min AZN çox olmuşdur.

“SOCAR Kapital” MMC Azərbaycana daha çox beynəlxalq investor cəlb etmək, şirkətin daxili strukturlaşdırma və diversifikasiya proqramını həyata keçirmək, ARDNŞ istiqrazlarının yerli bazarda aktiv dövriyyəsinə davam etdirmək, beynəlxalq investisiya portfelini genişləndirmək, iqtisadi və maliyyə tədqiqatları aparmaq məqsədi daşıyır. 2020-ci ilin əvvəlində istehsal tempi planlaşdırılan dayandırma müddətindən əvvəl artmışdı. 2019-cu ilin ilk yeddi ayında istehsal

cəminin 2020-ci ilin eyni dövrü ilə müqayisəsi istehsal nisbətində 83% artım göstərdi. 2020-ci ilin ikinci yarısında planlaşdırılan dayandırma tədbirlərinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar istehsal nömrələri dəyişdi. SOCAR Trading dünya üzrə 100-dən çox neft emalı zavodunu neftlə təmin edir və bütün əsas beynəlxalq bazarlarda mövcuddur. Bu gün SOCAR Trading ən böyük ticarət şirkətlərindən biridir və onun satdığı neftin böyük hissəsi Azərbaycanda hasil edilmir. 2020-ci ildə SOCAR Trading Belarus Neft Şirkəti (BNK) ilə Belarus neft emalı zavodlarına Azərbaycan neftinin, eləcə də potensial digər neft növlərinin tədarüku üçün uzunmüddətli müqavilə imzalayıb [12]. 2020-ci ilə qədər SOCAR Trading artıq Belarusa bir milyon ton Azeri Light və digər növ neft tədarük edib.

Kapital fondlarının işləmə prinsiplərinin əsas xüsusiyyətləri

Müəssisə kapitalı fondu yüksək gəlirlilik potensialı təklif edən, eyni zamanda yüksək risklə gələn erkən mərhələdə startap şirkətlərinə sərmayə qoyan investisiya fondunun bir növüdür. Fond vençur kapitalı firması tərəfindən idarə olunur və investorlar adətən institutlar və ya yüksək xalis sərvətli şəxslərdir. Vençur kapitalı firması fondnda ikili rol oynayır, həm investor, həm də fond meneceri kimi xidmət edir. İnvestor kimi onlar adətən öz pullarının 1%-2%-ni qoyurlar ki, bu da digər investorlara fondun uğuruna sadıq olduqlarını nümayiş etdirir. Manigart və Sapienzanın fikrincə, fond meneceri kimi onlar investisiya imkanlarını, innovativ biznes modellərini, texnologiyalarını və fond üçün investisiyadan yüksək gəlir əldə etmək potensialına malik olanları müəyyən etmək üçün məsuliyyət daşıyırlar[9, s.5]. Müəssisə kapitalı firmaları iki gəlir axını ilə ödənilir:

- idarəetmə haqları;
- daşınan faiz.

İdarəetmə haqları investorlar tərəfindən vençur kapitalı firmasına əməliyyat xərclərini ödəmək üçün edilən illik ödənişdir. Ödəniş adətən təxminən 2% təşkil edir. Daşınan faiz, fond mənfəət əldə etdikdə vençur kapitalı firmasına ödənilən performans stimuludur və adətən ümumi mənfəət bölgüsünün təxminən 20%-ni təşkil edir. Məbləğ daha sonra vençur kapitalı firmasının işçiləri arasında bölüşdürülür, əksəriyyəti ümumi tərəfdaşlara verilir.

Fondlar vençur kapitalı firmasının yeni fond üçün investorlar axtardığı kapitalın artırılması dövrü ilə başlayır. Firmanın nüfuzundan, bazar şərtlərindən və fond strategiyasından asılı olaraq, proses aylar və hətta illər çəkə bilər. Məqsədli maliyyələşdirmə məbləğinə çatdıqdan sonra fond yeni investorlar üçün bağlanır.

Bundan sonra, vençur kapitalı firması fond meneceri tərəfindən kapitalı investisiya şirkətlərinə ayırdığı və portfelinə qurduğu üç ildən beş ilədək investisiya dövrünü başlayır. Diqqət portfelin idarə edilməsinə və gəlirli çıxış fürsətini artırmaq üçün investisiya firmalarına lazımi resursların verilməsinə yönəldilir. Müəssisə kapitalı fondunun ümumi həyat dövrü fondun bağlandığı andan başlayaraq bütün sövdələşmələrdən çıxdıqdan və istənilən mənfəət investorlara yenidən bölüşdürüldükdən sonra başa çatan təxminən yeddi ildən on ilə qədər davam edir.

Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun (ARDNF) missiyası tükənən karbohidrogen ehtiyatlarını cari və gələcək nəsillər üçün daimi gəlir yaradan maliyyə aktivlərinə çevirməkdən ibarətdir. ARDNF-nin yaradılmasında əsas məqsəd neft gəlirlərinin toplanması və səmərəli idarə olunmasıdır. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun (ARDNF) 2020-ci ilin yanvar-dekabr ayları ərzində büdcə gəlirləri 9 360,8 milyon manat, büdcə xərcləri isə 12 425,3 milyon manat təşkil edib [1].

Neft və qaz sazişlərinin icrasından 7 382,2 milyon manat, o cümlədən mənfəət nefti və qazının satışından 6 587,3 milyon manat, bonus ödənişləri üzrə 767,8 milyon manat, tranzit üzrə 20,4 milyon manat gəlir əldə edilib.

2020-ci ilin yanvar-dekabr aylarında ARDNF-nin aktivlərinin idarə olunmasından əldə olunan gəlirlər 1 978,6 milyon manat olub ki, bu da ümumi gəlirlərin 21,1 faizini təşkil edib. Valyuta hərəkətləri ilə bağlı ARDNF-nin büdcədən kənar gəlirləri 3 473,9 milyon manat təşkil edib.

Nəticə

Kapital iqtisadiyyat, maliyyə və mühasibat uçotunda bir sıra əlaqəli mənalara malikdir. Maliyyə və mühasibat uçotunda kapital ümumiyyətlə, xüsusən də bir işə başlamaq üçün istifadə olunan maliyyə sərvətinə aiddir. Kapitalın büdcələşdirilməsi və resursların bölüşdürülməsinin mahiyyəti firmanın kapitalını yerləşdirmək üçün yaxşı investisiyaların axtarışdır. Kapital büdcəsi tələb olunan idarəetmə vasitəsidir.

Maliyyə menecerinin vəzifələrindən biri qənaətbəxş pul vəsaitlərinin hərəkəti və gəlir dərəcələri olan investisiyaları seçməkdir. Bunun üçün maliyyə meneceri alternativ investisiya mənbələrini araşdırmalı və onlar arasından şirkətin mənafeyinə uyğun gələn düzgün investisiya mənbəyini seçməlidir. Bunun üçün layihələri qiymətləndirmək, müqayisə etmək və seçmək üçün düzgün prosedur lazımdır. Bu prosedur kapitalın büdcələşdirilməsi adlanır.

Əsas kapital dedikdə, istehsal proseslərində təkrar-təkrar istifadə oluna bilən uzunömürlü istehsalçı əmtəələri nəzərdə tutulur. Onların faydalılığı bir istifadə zamanı tükənmir. Maşınlar, zavod və fabrikin binaları, nəqliyyat avadanlığı və s. bu cür komponentlərdən bəziləridir. İstər borc, istərsə də kapital şəklində kapital çox məhdud resursdur. Bank sisteminin iqtisadiyyatda yarada biləcəyi kreditin həcmi həddi var. Kommersiya bankları və digər kredit təşkilatlarının fiziki şəxslərə, korporasiyalara və hökumətlərə borc verə biləcəkləri məhdud əmanətləri var.

Bundan əlavə, Federal Ehtiyat Sistemi hər bir bankdan öz depozitlərinin bir hissəsini ehtiyat kimi saxlamağı tələb edir. Kredit vermək üçün məhdud resurslara malik olan kredit təşkilatları müştərilərinə kredit verməkdə seçici davranırlar. Lakin bank bir şirkətə qeyri-məhdud kreditlər versə belə, həmin şirkətin rəhbərliyi artan kreditlərin maliyyələşdirmənin ümumi dəyərinə təsirini nəzərə almalıdır.

Biznes miqyası artdıqca, ödənişlərin həcmi və məhsul xətləri artdıqca mənfəətin tanınması sürətlə çətinləşir. Dəyişiklikləri, geri ödəmələri, mübahisələri və nisbətləri idarə etməli olan abunə biznesləri üçün mənfəətin tanınması xüsusilə mürəkkəb ola bilər, çünki bu abunə yeniləmələri gəlirin dəqiq və uyğun şəkildə tanınması və təxirə salınması prosesini çətinləşdirə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu, 2020: [Elektron resurs]. – <https://www.oilfund.az/fund/about/history>
2. Bradbury, M.E. Capital Maintenance in a Contemporary Context.- Baku, 2015 :[Electronic resource]. - <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2500017>
3. Brau, J.C. and other. Initial public offerings: An analysis of theory and practice / J.C.Brau, E.S. Fawcett. // The Journal of Finance, - 2006. №61 (1). - pp.399-436.
4. Claessens, S. and other. Ownership and Financing Structures / S.Claessens, K.Tzioumis // Journal Compilation, - 2006. №14(4). - pp. 266-276: [Electronic resource]. - <https://www.researchgate.net>
5. Correa, R. The Determination of Profits // Emerging Issues in Economic Development. - 2014. - pp.104-116.
6. Financial Accounting Foundation, 2022. The Importance of generally accepted accounting principles (GAAP) : [Electronic resource]. - <https://www.accountingfoundation.org>
7. IFRS. Conceptual Framework for Financial Reporting, 2021: [Electronic resource].- <https://www.ifrs.org>
8. Mahdavi, G. and other. An investigation of cost, revenue and profit efficiency/ G. Mahdavi, G.A Moghadam, S.Alipour // African Journal of Business Management, - 2012.6(30). - pp.79-88.
9. Manigart, S. and other. Venture capital and growth / S.Manigart, H.Sapienza // UK:The Blackwell Handbook, 2008.- pp.240-258.
10. Ohako, J. Profitability Evaluation, Capital Maintenance and Business Sustainability: The Economies of Hybrid Accounting // International Journal of Management and Enterprise

- Development, - 2010. 7 № (1). – pp. 100-106: [Electronic resource]. – <https://www.researchgate.net>
11. Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarına uyğun olaraq konsolidasiya edilmiş maliyyə hesabatları // Socar.2020 : [Electronic resource]. - <https://socar.az>
12. SOCAR Trading Crude Oil , 2020 : [Electronic resource]. – <https://www.socartrading.com/trading/crude>
13. Teraxova, V.A. Maliyyə uçotu. - Bakı: İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, - 2008, - 426s.
14. Zeynalov, V.Z. Maliyyə: Dərs vəsaiti. - Bakı: İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, - 2010. - 361s.

Rauf Mirzaga oğlu Allahyarov
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, doktor filozofii po ekonomiki

Направления сохранения капитала и признания прибыли в системе финансового учета предприятий

Резюме

Целью исследования - было рассмотреть способы сохранения капитала и методы их реформирования при составлении бухгалтерской отчетности предприятий.

Методология исследования – при подготовке статьи использовались методы аналитического анализа, синтеза и обобщения.

Значение применения исследования - заключается в том, чтобы показать роль источников финансового капитала и форм хранения капитала в организации финансовой системы. На практике бухгалтерский процесс цикличен, в ходе которого не хватает ресурсов, связанных с пересмотром процесса поддержания капитала и признания прибыли. Период – это период времени, в течение которого осуществляется ряд бухгалтерских операций. Жизнь действующего предприятия может быть разделена на искусственные периоды с целью периодической отчетности о финансовых результатах.

Результаты исследования - выдвинуты рекомендации и предложения по определению потенциала высокой доходности основного капитала предприятий и соответственно хозяйственному управлению им.

Оригинальность и научная новизна исследования - заключается целеустремленность всей работы, проведенной за отчетный период бухгалтерской отчетности. Однако после этого необходимо предпринять некоторые шаги, чтобы отчеты были завершены с точки зрения формулирования бухгалтерской отчетности за следующий период. Итак, чтобы финансовая отчетность компании была правильной, бухгалтерский учет всегда должен быть составлен правильно.

Ключевые слова: инвестиции, доходы и расходы, акции, облигации, денежные средства, материальные ресурсы.

Rauf Mirzaga Allahyarov
Azerbaijan State Economic University,
Doctor of Philosophy in Economics

Directions for maintaining capital and recognition of profit in the financial accounting system of enterprises

Summary

The purpose of the study - was to consider ways of maintaining capital and methods of their re-formation during the preparation of financial accounting of enterprises.

Research methodology - analytical analysis, synthesis and generalization methods were used in the preparation of the article.

Significance of the application of the research - is to show the role of sources of financial capital and forms of capital storage in the organization of the financial system. In practice, the accounting process is cyclical, during which there is a lack of resources related to the review of the capital maintenance and profit recognition process. A period is a period of time during which a series of accounting is performed. The life of a going concern can be divided into artificial periods for the purpose of periodic reporting of financial performance.

Results of the study- recommendations and suggestions were put forward regarding the determination of the high profitability potential of the capital fund in enterprises and its economic management accordingly.

Originality and scientific novelty of the research - lies in the purposefulness of all the work carried out during the reporting period of financial statements. However, after these there are some steps that need to be taken so that the reports should be completed in terms of formulating the accounting statements for the next period. So, in order for the company's financial records to be correct, the accounting must always be prepared correctly.

Key words: *investment, income and expenditure, stock, bond, cash, material resources.*